

speelde ook (toen pas) de vrees voor een ontwrichting van het maatschappelijk leven in Giethoorn. Gereed of grotendeels gereed waren toen de polders Giethoorn, Gelderingen, Halfweg en Wetering-oost. Daar kwam later alleen nog bij een deel van Wetering-west.

Het boek beschrijft op een boeiende manier een interessant stuk geschiedenis van een interessante streek. De gang van zaken wordt daarbij grondig geanalyseerd, waardoor de lezer begrijpt waarom het zo is gegaan als het is gegaan. Het is ook lezenswaard voor in bestuur en planning geïnteresseerden.

Wat in het boek gemist wordt is de naoorlogse ontknoping: In 1942 werd aan gedupeerden de mogelijkheden geboden een vergoeding te krijgen voor geleden schade. De bevolking zag daar een truc van de bezetter in en hield zich afzijdig. Na de oorlog kreeg men een herkansing en daar werd toen meer gebruik van gemaakt. Door de geringe werkloosheid vorderde de ontginning na de oorlog langzaam. Vanwege natuurbelangen stopte de regering in 1961 met de ontginningen en bleef men in dit gebied steken op ca. 4.500 ha ontgonnen gebied. Deze afloop is ontleend aan het andere boek van Henny van der Boon: *Waterrijk Noordwest-Overijssel, een hele zorg* (Kampen, 1989, ISBN 90 66970413).

D. M. van der Schrier

J. W. P. P. van den Noort, *Pion of pionier. Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw te Rotterdam* (Dissertatie Leiden 1990; Historische publicaties Roterodamum, Grote reeks XLI; Rotterdam: Stichting PK, 1990, 192 blz., f27,50, ISBN 90 71563 03 0).

Het onderhavige boek(je) dat de auteur in september 1990 aan de Rijksuniversiteit Leiden als proefschrift verdedigde, is het resultaat van een onderzoek naar het ontstaan van vijf Rotterdamse gemeentebedrijven. Zoals vrijwel alle steden in de toen industrialiserende landen kreeg ook Rotterdam tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw te maken met een sterke uitbreiding van de gemeentelijke bedrijvigheid. Binnen enkele decennia ontstonden de gemeentebedrijven voor water, gas, elektriciteit, stadsreiniging en havenexploitatie met behulp waarvan het gemeentebestuur de ongekende economische, demografische en ruimtelijke groei van de havenstad trachtte bij te benen dan wel in verantwoorde banen te leiden. Het aanvankelijk bescheiden bestuurlijke apparaat ontwikkelde zich in dezelfde tijd vanzelf tot een complexe organisatie.

De centrale probleemstelling waar het in de studie van Van den Noort om draait, komt kortgevat neer op de vraag naar de kwaliteit van het toenmalige bestuurlijke doen en laten. Speelde de gemeente creatief in op het industrialisatieproces dat toch al niet meer te stuiten was, of reageerden de bestuurders slechts op de onvermijdelijke gevolgen en problemen? In hoeverre was Rotterdam kortom pionier *casu quo* pion in het krachtenveld van ex- en interne factoren?

Op zoek naar een afgewogen antwoord beschrijft de auteur in de eerste drie hoofdstukken de ontstaansgeschiedenis van de gemeentebedrijven op de genoemde vijf terreinen. In het daaropvolgende hoofdstuk staan de oorzaken en motieven voor het verschaffen van die voorzieningen centraal. De analyse daarvan mondt uit in een confrontatie van enkele negentiende en twintigste-eeuwse economische theorieën omtrent de rol van de overheid met de Rotterdamse praktijk. Tenslotte koppelt Van den Noort de historische interpretatie aan de economische en construeert hij een model voor de analyse van de toename van gemeentelijke activiteit: 'Pion of pionier'. Heel ingenieus allemaal.

De bevindingen van de studie zijn onthutsend voor wie, bijvoorbeeld in het spoor van Wibaut, gelooft in de daadkracht en vooruitziende blik van overheden in het algemeen en gemeentebede-

sturen in het bijzonder. Liberalen daarentegen zullen nauwelijks verrast zijn. Van visie of daadwerkelijk het voortouw nemen kon ook in Rotterdam althans aan de kant van de bestuurders geen sprake zijn. Een groot deel van de besluiten van de gemeenteraad was onvoorzien, ongepland en in de regel onvermijdelijk, dat wil zeggen veel minder rationeel dan doorgaans graag wordt aangenomen. De raad werd in hoge mate beïnvloed door de snelheid van de ontwikkelingen en de invloed van autonome factoren zoals de bevolkingsgroei en het industrialisatieproces. Niet zelden speelden nota bene belangenverstrengeling en eigenbelang van de raadsleden een belangrijke rol en/of de macht der gewoonte. De gemeente breidde in dat geval gewoon haar activiteiten uit op terreinen waarop zij toch al bezig was, zoals de openbare verlichting en de havenoutillage.

Voorts kwam het vaak voor dat de bemoeienissen tot onvoorziene uitkomsten leidden en dat bijprodukten geleidelijk aan hoofdprodukten werden. Zo de verkoop van drinkwater door het waterleidingbedrijf dat als voornaamste taak had de riolen te spoelen. Bij de oprichting van de gemeentereiniging vormde niet de afvalverwijdering het hoofdmotief doch de winsten die men naar voorbeeld van Groningen dacht te kunnen binnenhalen. Dat viel de heren in de praktijk trouwens bitter tegen. Een veel betere, hoewel door puur opportunisme ingegeven zet vormde de oprichting van het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf. Kosten- of efficiency-overwegingen kwamen daar nauwelijks aan te pas. Wel het argument dat onder meer elektrische kranen dienden te kunnen worden geïnstalleerd. In de concurrentieslag met een dynamische havenstad als Hamburg kon Rotterdam zich domweg niet veroorloven achter te blijven.

Zo toont Van den Noort met tal van voorbeelden overtuigend aan dat de gemeente inderdaad slechts pion was, geen pionier. Slechts ten aanzien van de gemeentefinanciën ontloek er iets van inventiviteit bij de bestuurders. Veel mocht en geschiedde omdat het geld beloofde op te brengen en de stedelijke inkomsten kon vergroten. In de strijd tussen particuliere exploitanten om concessies en contracten zorgde het stadsbestuur er door handig spel telkens voor dat in ieder geval de gemeentekas er niet slechter van werd. Doch dat noemen we geen pionieren en is eigenlijk ook geen verrassing in dit goede land van 'pluk ze kaal', eerder een traditie.

Wat ik wel zeer vooruitstrevend acht is dat Van den Noort het aandurfde om met zijn eerste 'grote' boek duidelijk van de gebruikelijke normen af te wijken. Het is een compliment waard en spaart overigens de gewrichten dat men een wetenschappelijke studie met een zo rijke inhoud als een 1,3 cm dikke zakagenda van 11,5 bij 17,5 bij zich kan dragen. Het heldere taalgebruik van de auteur en de boeiende analyse, aangevuld door vele kaartjes en grafieken, doen het hunne en vond ik een verademing.

Over één aspect ben ik nog niet helemaal uitgedacht. De begrippen pion en pionier sluiten elkaar in het algemeen taalgebruik toch niet zonder meer uit? Dat doen ze in het model van Van den Noort wel hetgeen tot begripsverwarring aanleiding zou kunnen geven. Immers ook de pionnen als de in rang laagste stukken in het schaakspel kunnen wel degelijk pionierende taken uitoefenen en in voorkomende gevallen zelfs tot koninginnen promoveren.

J . F. E. Bläsing

H. den Hertog, *De militair-geneeskundige verzorging in Atjeh 1873-1904* (Dissertatie Nijmegen 1991 ; Amsterdam: Thesis Publishers, 1991, ix + 156 blz., f35,-, Bf700,-, ISBN 90 5170 046 6).

De militaire geschiedenis zit in de lift. Vooral de negentiende eeuw, lange tijd *terra incognita*, mag zich in de belangstelling van militair-historici verheugen. Kloeke proefschriften zagen het licht over onderwerpen als de geschiedenis van het militair onderwijs (J. A. M. M. Janssen), de